

TA'LIM JARAYONIDA ELEKTRON O'QUV LUG'ATLARINING O'RNI

Tolibova Muhabbat Fozilovna

Navoiy davlat pedagogika instituti 2-kurs magistranti.

Ilmiy rahbar: Boltayeva Gulchehra Shokirovna

filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

Annotatsiya: *Maqolada jamiyat tafakkurini yuksaltirishda lug'atlarning roli haqida fikr yuritilib, ta'lim jarayonida elektron o'quv lug'atlarining o'rni tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *leksikografiya, elektron o'quv lug'at, elektron tarjima, qidiruv so'z, izohli lug'at.*

Аннотация: *В статье рассматривается роль словарей в совершенствовании мышления общества и анализируется роль электронных образовательных словарей в образовательном процессе.*

Ключевые слова: *лексикография, электронный учебный словарь, электронный перевод, слово для поиска, толковый словарь.*

Annotation: *The article discusses the role of dictionaries in improving the thinking of society and analyzes the role of electronic educational dictionaries in the educational process.*

Key words: *lexicography, electronic educational dictionary, electronic translation, search word, explanatory dictionary.*

Jamiyat tafakkurini yuksaltirishda lug'atlarning roli beqiyosdir. Buni jahon tajribasi amaliyotida kuzatish mumkin. Insonning mustaqil fikrlashi, o'z ong mahsulini to'g'ri va ravon bayon eta olish qobiliyati, ijodiy tafakkurini o'stirish harakatlari, odatda, yoshligidan boshlanadi. Mamlakatimizda kichik va o'rta yoshdagi ta'lim oluvchilarga mo'ljallangan maxsus lug'atlarning yaqin vaqtlargacha faqat rus tilini o'rganish bilan bog'liq holda ayrim namunalari yaratilgan. Mustaqillikdan keyin yurtimizda o'quv lug'atchiligi birmuncha jonlandi; shu asosda tilshunosligimizda yaratilgan leksikografik ishlar xazinasi ancha boyidi. Biroq rivojlangan davlatlar bilan qiyoslanganda shu kungacha bu sohada amalga oshirilgan yetarli emasligi ko'zga tashlanadi. Jumladan, ingliz, fransuz, ispan, nemis, italyan, yapon, koreys, xitoy, rus tilshunosligida lug'atchilik, ayniqsa, o'quv lug'atchiligi juda yuksak pog'onaga ko'tarilganligini internet materiallari to'la tasdiqlaydi. Ayniqsa, bu fillardagi turli yoshdagi bolalar uchun rangli, bezakli maxsus o'quv lug'atlari tuzish bilan shug'ullanuvchi tarmoq ancha taraqqiy etgan.

Lug'atlar bir qator ijtimoiy vazifalarni bajaradi: muayyan voqea-hodisa haqida o'quvchiga ma'lumot beradi; uni o'z ona tilidagi va o'zga tillardagi so'zlar bilan tanishtiradi; tilni, uning lug'at tarkibini takomillashtirish, me'yorlashtirish va tartibga solishga yordam beradi. Lug'atlar juda qadimgi davrlarda paydo bo'lgan. Sharqda yaratilgan lug'atlar, xususan turkiy filli lug'atlari lug'atchilik tarixida muhim ahamiyat kasb etadi. Bu o'rinda shuni aytish kerakki, Yevropada, xususan, Rossiyada lug'atlarga, lug'atlar tuzishga bo'lgan jiddiy munosabat XVII asrdan boshlanib, Rossiyadagi dastlabki haqiqiy izohli lug'at ham ana shu davrda paydo bo'lgan [2:128]. Hozirgi kunda lug'atlar ma'lumot-axborot to'plash va uni o'quvchiga yetkazishda yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda.

O'quv lug'atlari yaratilish tarixini o'rganish harakatlari yevropa tilshunosligida ham, rus tilshunosligida ham umumiy lug'atchilik masalalarini o'rganishdan ikki-uch asr keyin boshlangan. O'quv lug'atlarini ilmiy asosda o'rganish ishi XVII asrda birinchi ingliz leksikografi S.Jonson, XIX asr boshlarida fransuz tilshunoslari J.Dyubua, K.Dyubua, G.Matore, K.Bak, ispan tilshunosligida Ya.Malkil ishlaridan boshlandi. Keyinchalik rus tilshunosligida leksikografiyaning bu tarmog'ini takomillashtirish davlat ahamiyatidagi masala sifatida kun tartibiga qo'yiladi. 1966-yilda MDU qoshidagi rus tili ilmiy-uslubiy markazida "O'quv lug'atchiligi" sektori tashkil etilgan. 1969-yilda rus tili va adabiyoti o'qituvchilarining Birinchi xalqaro anjumani o'tkazilib, unda yaratilayotgan o'quv lug'atlarini moliyalashtirish, nashr ishlarini amalga oshirish masalalari ko'rib chiqiladi. A.S.Pushkin nomidagi Rus tili instituti "O'quv lug'atchiligi" sektori vakillarining yevropa va Amerikaning qator shaharlarida simpozium va an'anaviy anjumanlari o'tkazilib, qator muammolar hal etiladi; ilmiy tadqiqotlar olib boriladi; 30dan ortiq maktab lug'atlari yaratildi. Umuman, olib borilgan shu va yana boshqa harakatlar natijasi o'laroq, rus o'quv lug'atchiligi yuqori pog'onaga ko'tariladi va 20-asrning ikkinchi yarmida ulkan yutuqlarni qo'lga kiritadi [3:5-6].

Keyingi yillarda jahon tilshunosligida leksikografiyaning o'quv lug'atchiligi tarmog'i eng rivojlangan sohaga aylandi. Birgina rus tilshunosligida 2005-2010 yillar oralig'ida Vvedenskaya Lyudmila Alekseyevna muallifligida "Slovari russkogo yazika dlya shkolkov" seriyasi ostida yigirmadan ortiq zamonaviy rangli, bezakli, mavzuviy o'quv lug'atlarining yaratilishi va qayta-qayta nashr qilinishi, ularning elektron variantlarining taqdim qilinishi fikrimizga dalil bo'la oladi. Bugungi kunda nafaqat ona tili ta'limi, balki ta'limning barcha tarmoqlarida lug'atlarga bo'lgan ehtiyoj oshib bormoqda. Maktab lug'atlarini yaratish tamoyillarini ishlab chiqish va ularni

yaratish ona tili ta'limining dolzarb masalalaridan biriga aylandi. 2005-2009-yillar oralig'ida "Yangi asr avlodi" nashriyoti tomonidan yigirmaga yaqin o'quv lug'atlari sinov tariqasida nashr etildi. Ba'zilarining ehtiyoj tufayli qayta nashr qilinishi ham yuqoridagi fikrni isbotlaydi. O'quvchi bo'lgan har uyda lug'atlar tokchada ko'zga ko'ringan joylarni egallaydigan asosiy kitoblardan biri deb hisoblasak, yanglishmaymiz deb o'ylaymiz. Ularsiz biz so'zni to'g'ri yozolmaymiz, tushunarsiz ma'noni topa olmaymiz va chet tili darsi uchun matnning tarjima qila olmaymiz.

"Lug'at" tushunchasi to'g'risida qaror qabul qilgandan so'ng, "elektron lug'atlar"ning ahamiyatiga e'tibor qaratish lozim. Masalan, Vikipediya, elektron lug'atlarning ta'riflaridan biri kabi taniqli, ma'lumot manbai, elektron lug'at kompyuterdagi yoki boshqa elektron qurilmadagi lug'at ekanligini ta'kidlaydi. Ushbu lug'atlar ko'pincha morfologiyani va so'z birikmalarini qidirish qobiliyatini, shuningdek uni boshqa tillarga tarjima qilish imkoniyatlarini hisobga olgan kerakli so'zni tezda topishga imkon beradi.

Elektron lug'atlar va elektron tarjimonlar maxsus qurilmalar bo'lib, ularning asosiy maqsadi chet tilidan so'zlarni yoki so'z birikmalarini o'z ona tiliga yoki teskari tartibda tarjima qilishdir. Ushbu qurilmalarning aksariyati bir vaqtning o'zida bitta so'zni tarjima qiladi. Ba'zi turdagi tarjimonlar juda qulay funksiyaga ega – kerakli tilde tarjima qilingan so'z yoki iborani ovoz bilan tinglash. Lug'at ham, tarjimon ham xuddi shunday tizimda ishlaydi. Ularning har biri bir nechta tarjima variantlarini taqdim etadi (har bir konsepsiyaning mazmuni va hajmiga qarab). So'z boyligi juda keng bo'lgan tarjimonlar va lug'atlar yanada amaliy va foydaliroq bo'lib chiqadi. Chunki bu holda kerakli so'zning tarjimasini topish mumkinligiga ishonch bor. Masalan, agar o'zbekcha-ruscha lug'atda 500 000 so'z borligi ko'rsatilgan bo'lsa, demak bu 250 000 so'z rus tilida.

Texnik nuqtai nazardan elektron lug'at – bu kerakli kodlarini (iboralarni) tezda ishlashga imkon beradigan maxsus kodlangan lug'at yozuvlarini o'z ichiga olgan kompyuter ma'lumotlar bazasi. Barcha elektron lug'atlarni ikki turga bo'lish mumkin: oxirgi foydalanuvchining avtomatik lug'atlari; so'zni ishlash dasturlari uchun avtomatik lug'atlar (bular so'zlarni ishlashning morfologik, sintaktik va semantic xususiyatlari haqida batafsil ma'lumotni o'z ichiga olgan axborot qidirish tezorlari, chastotali lug'atlar, rubrikatorlar, klassifikatorlar, morfologik, tahlil lug'atlari; mashinada tarjima qilish uchun lug'atlar).

Bunday lug'atlarda lug'at yozuvlari zonalarining soni 1 dan 100 gacha o'zgarib turadi. Har bir zonada lug'at ma'lumotlarining o'ziga xos turi mavjud: lemma, grammatil ma'lumotlar yoki uslubiy yorliqlar, ma'no va

talqin zonalari. Oddiy qog'oz lug'atlarga qaraganda, elektron lug'atlarda ko'proq zonalar mavjud. Elektron lug'atning muhim xususiyati uning gipermatnli tuzilishi. Soz'lar, iboralar yoki rasmlarga kiritilgan havolalar foydalanuvchiga matn yoki rasmlarni tanlashda va shu bilan bog'liq ma'lumotlarni va multimediya tarkibini darhol namoyish qilishga imkon beradi. Lug'at yozuvining tarkibiy qismlari o'rtasidagi munosabatlar chiziqli emas. Lug'at yozuvi elementlar orasidagi iyerarxik bog'lanishlarga ega aniq mantiqiy tuzilishga ega. Har bir ma'lumot toifasi bu yerda qat'iy belgilangan joyni egallaydi – "zona" deb nomlangan. U yoki bu ma'lumotlarga qiziqish bildirgan foydalanuvchi ma'lum bir parametрни so'raydi va maqolaning alohida qismlariga kirish huquqini oladi.

Binobarin, elektron lug'at yaratuvchilari foydalanuvchiga kerakli har qanday ma'lumotni osongina va tezda olishiga imkon beradigan juda ko'p miqdordagi lug'at yozuvlarini taqdim etishi mumkin va umumiy foydalanuvchi uchun lug'at yozuvlarini alifbo tartibida joylashtirish muammolari ahamiyatga ega emas. Elektron lug'atlar qog'ozdagi lug'atlardan bir qancha afzalliklarga ega. Elektron lug'at kitob leksikografiyasining asosiy qarama-qarshiligini tubdan chetlab o'tishi mumkin: lug'at qancha ma'lumot taklif qilsa, uning ilmiy bazasi qanchalik rivojlangan bo'lsa, undan foydalanish shunchalik qiyin bo'ladi. Shu sababli klassik lug'atlar ikki toifaga bo'linadi:

Birinchisi mashhur, nisbatan qulay, ammo bu juda oddiy. Ikkinchisi – har doim kerakli ma'lumotlarni tezda olishga imkon bermaydigan batafsil ilmiy nashrlar. Zamonaviy elektron lug'atlar nafaqat kitoblar hajmidan sezilarli darajada oshibgina qolmay, balki bir necha soniya ichida kerakli so'z yoki iborani topadi. Bunday holda, biz tarjima ekvivalentini avtomatik tanlash haqida gapirmayapmiz (agar tarjima lug'ati haqida gapiradigan bo'lsak).

Lug'at bo'yicha javob so'z yoki ibora haqida juda xilma-xil ma'lumotlarni berishi mumkin, nafaqat tarjima o'yinlari, balki foydalanuvchini bir necha mumkin bo'lgan asosli alternatalardan faol tanlashni o'z ichiga oladi. Elektron lug'at ikki yoki ko'proq yonaltirilgan bo'lishi mumkin, ya'ni soz'larni har ikki yo'nalishda, hattoki bir tildan boshqasiga uchinchi orqali tarjima qilishi mumkin [2:47].

Ammo, albatta, yaxshi elektron lug'atlarning eng muhim ustunligi – bu nafaqat lug'at yozuvlari nomi bilan, balki lug'atni izohlashning katta hajmlari bo'yicha bir vaqtning o'zida qidirishdir, bu qog'oz shaklida bo'lishi mumkin emas.

Bunday qidiruv so'zning ko'p o'lchovli portretini yaratadi, shu bilan birga uning ishlatilishining o'ziga xos namunalari va so'z paydo bo'lgan barqaror

iboralar lug'at yozuvining tubidan olinadi. Elektron lug'atlarda leksikografiyaning so'nggi yutuqlaridan foydalanish juda muhimdir. Elektron lug'atda har bir ma'no sinonimlar, antonimlar, foydalanish misollari, lingvistik ma'lumotlar bilan birga keladi. Elektron lug'at ma'lumotlar bazalarini yaratish, shuningdek qog'ozli lug'atlarni yaratish juda zo'r va tayyor lug'atlarni litsenziyalash juda qimmatga tushadi.

Evropada o'quv lug'atchiligi o'z oldiga qo'ygan maqsadlarga to'la erishib, bugungi kunda o'quv lug'atlarining zamonaviy, takomillashgan ko'rinishlarini yaratish, ularni elektronlashtirish masalalari bilan shug'ullanmoqda.

O'zbekistonda o'quv lug'atchiligi tarmog'ini ilmiy asosda rivojlantirish, o'quv lug'atlarini yaratish tamoyillarini ishlab chiqish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. O'quv lug'atchiligi tarmog'i jahonning ilg'or davlatlarida o'rta asrlardayoq paydo bo'lib, turli yoshdagi ta'lim oluvchilarga mo'ljallangan sanoqsiz o'quv lug'atlari yaratilganligiga qaramay, O'zbekistonda bu masala hozirga qadar tilshunoslikda ham, ta'limda ham keng miqyosda tadqiq etilmagan.

Bolalarni kitobga jalb qilish oson kechmaydigan yalpi axborotlashuv, texnika asrida o'quvchiga kerakli ma'lumotni tez va qulay topishga imkon beradigan, uning yoshi, qiziqishlari, dunyoqarashiga mos tuzilib, e'tiborini torta oladigan ixcham rangli, bezakli lug'atlar seriyasini yaratish va bu bilan globallashtirish davrida yosh avlodni ma'naviy barkamol, umummilliy qadriyatlarga sodiq qilib tarbiyalash uchun muhim vosita bo'ladigan lug'atlarni yaratish kechiktirib bo'lmaydigan masaladir.

O'zbekistonda axborot texnologiyalari, tele va videokommunikatsiyalar tez sur'atlarda rivojlanmoqda. Bu esa o'z navbatida mamlakatimizda elektron lug'atchilik, elektron o'quv lug'atchiligi tarmog'ini rivojlantirish talabini ham rivojlantirmoqda.

Kognitiv texnologiya asosida yaratilgan adabiyot darsligi bilan ishlash, o'z navbatida, o'quv lug'atlariga bo'lgan talabni yana ham oshirmoqda. Negaki, kognitiv ta'lim retroskopik ta'limdan o'quv materialining darslik materialidan bir necha marotaba kattaligi, o'quvchining o'z ustida mustaqil ishlashi, zaruriy ma'lumotlar, axborot banklari – o'quv lug'atlar – ona tili xazinalaridan izlanishi bilan farqlanadi. Darslikdan barcha zaruriy ma'lumotlarni olgan o'quvchida izlanish, mustaqil ishlashga ehtiyoj qolmaydi. O'quvchini izlab topishga, shu asosda mustaqil xulosalar chiqarishga yo'naltiradigan bu texnologiya zamonaviy pedagogik amaliyotda eng samarali usul deb topilgan. Shundan kelib chiqib, "Umumiy

ta'limning davlat ta'lim standarti"da ona tili o'qitishning zaruriy vositasiga darslik bilan bir qatorda o'quv lug'atlari ham kiritildi [7:59].

Tajribalarning ko'rsatishicha, o'quv lug'atlarining umri darslik umriga qaraganda 4-5 marta uzoqroq bo'ladi. Negaki, o'quv lug'ati o'quvchini o'z ustida ishlashga o'rgatadi, uning doimiy hamrohi, barcha savollariga javob bera oladigan beminnat yordamchisi bo'la oladi.

ADABIYOTLAR:

1. Bobojonov Sh., Islomov I. O'zbek tilining so'zlar darajalanishi o'quv lug'ati. – T.: Yangi asr avlodi, 2007. – 52 b.

2. Madvaliyev A. O'zbek terminologiyasi va leksikografiyasi masalalari. To'plam. – Toshkent:O'zbekiston milliy ensiklopediyasill Davlat ilmiy nashriyoti, 2017. 128-b.

3. Mengliyev B., Bahriddinova B., Xoliqov O'., Zaripova M., Xushvaqto'v M. O'zbek tilining so'z yasalishi o'quv lug'ati. – T.: Yangi asr avlodi, 2007. – 180 b.

4. Shukurov O., Boymatova O. O'zbek tilining ma'nodosh so'zlar o'quv lug'ati. – T.: Yangi asr avlodi, 2007. – 60 b.

5. Hamrayeva Yo. O'zbek tilining o'zlashma so'zlar o'quv lug'ati. – T.: Yangi asr avlodi, 2007. – 124 b.

6. To'rayeva U., Shodmonova D. O'zbek tilining zid ma'noli so'zlar o'quv lug'ati. – T.: Yangi asr avlodi, 2007. – 56 b.

7. Umumiy ta'limning davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi // Ona tili. Adabiyot. Ta'lim taraqqiyoti. 1-maxsus son. Toshkent, 1999. 59-b.